

१९७१ युद्धातील यशाचे सर्वात मोठे शिल्पकार:फिल्ड मार्शल 'सॅम माणेकशाँ

देशाचे पहिले फिल्ड मार्शल

१६ डिसेंबर २०२०ला १९७१ च्या युद्धाला ४९ वर्षे पुर्ण झाली. १९७१ मध्ये बांगलादेश मुक्ती संग्रामात पाकिस्तानला गुडघे टेकायला लावणारे भारतीय सैन्याचे पहिले फिल्ड मार्शल सॅम माणेकशाँ ,फिल्ड मार्शल हा सर्वोच्च सन्मान मिळविणारे भारतीय लष्करात पहिले अधिकारी होते. १९७१ मध्ये पाकिस्तानशी झालेल्या युद्धात त्यांनी लष्कराचे नेतृत्व केलं होतं. 'सॅम बहादूर' या नावानेही ते परिचित आहेत. तीन एप्रिल १९१४ ला जन्मलेल्या माणेकशाँ यांनी आपल्या चाळीस वर्षांच्या लष्करी कारकिर्दीत दुसरे महायुद्ध, पाकिस्तान विरुद्धची तीन युद्धे आणि चीनसोबत १९६२ साली झालेल्या युद्धांमध्ये वेग वेगळ्या पदांवर भाग घेतला.

१९६२ च्या युद्धानंतर नेहरु यांच्या मनात त्यावेळी सॅम माणेकशाँ यांनाच थापर यांच्यानंतर 'चीफ ऑफ आर्मी स्टाफ़' करायचे होते, पण त्याला खुद्द माणेकशाँ यांनीच नकार दिला कारण ते सीनिऑरिटीला मानत होते. त्यांच्या दृष्टीने त्यावेळी प्रथम जनरल चौधरी व नंतर जनरल कुमारमंगलम हे त्यांना सीनिअर होते. या दोन जनरल्स नंतरच माणेकशाँ यांनी चीफची जबाबदारी स्वीकारली.

मला गाढवाने लाथ मारली

त्यांच्या बहादुरीचे अनेक किस्से आहेत.दुसऱ्या महायुद्धातिल जपान बरोबरील

बर्मा युद्धात, पॅगोडा हिल्सवर ताबा मिळवताना माणेकशाँ यांच्या शरीरात सात गोळ्या घुसल्या. लढाईत अतुलनीय पराक्रम गाजवत असताना ते गंभीररीत्या जखमी झाले होते. शस्त्रक्रिया कक्षात नेल्यानंतर जगण्याची शक्यता कमीच असल्यामुळे तेथिल सर्जननी मी तुमची शस्त्रक्रिया करणार नाही असे मोठ्या आवाजात सांगितले. एवढ्यात माणेकशाँ शुद्धीवर आले होते, म्हणून तिथून जाण्यापूर्वी सर्जननी त्यांना विचारले की अशी अवस्था तुमची कश्यामुळे झाली ? नुकतेच शुद्धीवर आलेले माणेकशाँ म्हणाले 'मला गाढवाने लाथ मारली म्हणून माझी ही अवस्था झाली'. मरणाच्या दारात असतांना त्यांचे उत्तर एकुन सर्जनला धक्का बसला व त्यांची लढाउ वृत्ती बघुन त्यांनी शस्त्रक्रिया करण्याचा निर्णय घेतला. शस्त्रक्रिया यशस्वी झाली आणि इतिहास घडला. त्यांच्या युद्ध-भूमीवरील शौर्यासाठी त्यांना मिलिटरी क्रॉस देऊन गौरवण्यात आले होते.

तुम्ही युद्धाला तयार आहात का ?

1971 मध्ये युद्ध अटळ असल्याची चिन्हं दिसू लागल्यानंतर भारताच्या तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी मार्च महिन्यात सॅम माणेकशाँ यांना तुम्ही युद्धाला तयार आहात का, असा प्रश्न विचारला. तेव्हा सॅम माणेकशाँ यांनी दिलेले उत्तर होते "नाही", सध्या आर्मर्ड डिव्हिजन आणि इन्फन्ट्री डिव्हिजन्स वेगवेगळ्या ठिकाणी तैनात आहेत, त्यांच्याकडे युद्धासाठी तयार असलेले केवळ 12 रणगाडे आहेत, नवीन बटालियनना ट्रेनिंग देण्याची गरज होती. रणगाडे आणि इतर अजून जास्त युद्धसामुग्री बनवण्याची गरज

होती, दारु गोळा पुरेसा नाही, सैन्याची अनेक शस्त्रे स्पेयर पार्ट्स नसल्यामुळे नादुरुस्त आहेत, थोड्या दिवसांनी मान्सूनचा पाऊस सुरु झाल्यावर नद्यांना पूर येऊ शकतो. तसे झाल्यास बंगला देशात लढाई शक्य नाही. तयारी करण्याकरता सैन्याला कमीत कमी नवेंबर महिन्यापर्यंत वेळ पाहिजे. याच काळात हिमालयात बर्फ पडल्यामुळे चीन पाकिस्तानची मदत करू शकणार नाही आणि चिनी सीमेवरती असलेले भारतीय सैन्य ईस्ट पाकिस्तानमध्ये आक्रमक कारवाई करता वापरता येईल.

भारतीय सैन्यावर राजकीय नेतृत्वाचा प्रचंड दबाव होता की युद्ध लगेच एप्रिल महिन्यामध्ये सुरु करावे. परंतु सॅम माणेकशाँ यांनी सांगितल्या नंतर काही तथाकथित तज्ञांनी यांच्याविरुद्ध एक अपप्रचार मोहीम सुरु केली आणि असा पण सल्ला देण्यात आला की जर भारतीय सैन्य युद्धा करतात तयार नसेल तर ते काम बॉर्डर सिक्युरिटी फोर्सला पाकिस्तानी सैन्याला बांगलादेश मधून हाकलण्याचे काम द्यावे.

तेव्हा सॅम माणेकशाँ यांनी आपल्या पदाचा राजीनामाही देऊ केला होता. इंदिरा गांधींनी माणेकशाँ यांच्या राजीनाम्याचा प्रस्ताव नाकारत सरकारने आता काय करावे, असा सल्ला मागितला. त्यावर सॅम माणेकशाँ यांनी इंदिरा गांधी यांना विजयाची खात्री दिली. मात्र, त्यासाठी राजकीय व कुठलाही हस्तक्षेप न करता सैनिकी पध्दतीने युद्ध लढण्याची मोकळीक द्यावी. इंदिरा गांधी यांनी सॅम माणेकशाँ यांचा हा प्रस्ताव मान्य केला आणि एक मोठा विजय मिळवण्यात आला. **श्रीमती इंदिरा गांधींशी त्यांचा डायरेक्ट मिलाप**

असल्यामुळे नोकरशाही कुठल्याही प्रकारचा अडथळा सैन्याच्या तयारीमध्ये करू शकले नाही व उत्तम तयारी करता आली.

युद्धकाळात सैन्याचे नेतृत्व

पाकिस्तानी हवाई दलाचा तीन डिसेंबरला अचानक हल्ला झाला. त्यावेळेला पंतप्रधान आणि संरक्षण मंत्री हे दिल्लीमध्ये नव्हते. माणेकशाँ यांनी स्वतःच्या अंगावर जबाबदारी घेऊन लढाई सुरू करण्याचे हुकूम दिले. हा निर्णय त्यांचा स्वतःच्या कर्तृत्वाबद्दलचा आत्मविश्वास दाखवतो. पाकिस्तानी सैन्याने तत्कालिन ईस्ट पाकिस्तानच्या मोठ्या शहरांचे रक्षण किल्ल्यासारखी रचना (strong point defences) करून करण्याचे ठरवले होते. परंतु युद्ध सुरू व्हायच्या काही महिने आधी ईस्ट पाकिस्तानच्या सीमेवरील बॉर्डर पोस्ट्स वरती भारतीय सैन्याने सप्टेंबर पासून चुपे हल्ले केल्यामुळे पाकिस्तानला आपले सैन्य मोठ्या शहरांपासून काढून सीमेवरती आणावे लागले. या डाव पेचामुळे पाकिस्तानी सैन्य ना सीमेवरती ना शहराभोवती लढण्याकरता तयार होते. प्रत्यक्ष युद्धाच्या वेळेला पाकिस्तानी सैन्याची म्यानमार सीमा आणि समुद्राकडून नाकेबंदी केल्यामुळे त्यांचे तिथून पळून जाणे अशक्य झाले.

युद्धात अनेक अभिनव डावपेचाचा वापर झाला. जसे दुसऱ्या महायुद्धानंतर प्रथमच टांगेल मध्ये भारतीय सैन्याचा एयर ड्रॉप करण्यात आला, हेलिकॉप्टरच्या मदतीने बंगलादेश मधल्या नद्या पार करणे किंवा मोठ्या शहराजवळ असलेल्या किल्ल्यांवरती हल्ला न करता त्यांच्या मागे जाऊन त्यांचा परत जायचा रस्ता अडवणे इत्यादी. बंगलादेश मध्ये भारतीय सैन्याची वेगाने हाल चाल करण्याकरता घोडे, रिक्शा, बैलगाड्या आणि अशा अनेक

अभिनव वाहनांचा वापर केल्यामुळे आणि सैन्याच्या आक्रमक कारवाईमुळे ईस्ट पाकिस्तान मधील पाकिस्तानी सैन्य हे भांबावून गेले आणि कुठेही त्यांना चांगल्या पद्धतीने लढाई करता आली नाही.

पाकिस्तान विरुद्ध मानसिक युद्ध

नऊ दिवसांच्या युद्धानंतर 13 डिसेंबरला सॅम माणेकशॉ यांनी पाकिस्तानला निर्वाणीचा इशारा दिला. त्यांनी पाकिस्तानी लष्कराला सांगितले की, एकतर तुम्ही शरण या अन्यथा आम्ही तुमचा खात्मा करू. भारतीय सैन्याने तुम्हाला चारही बाजूंनी घेरले आहे. चितगाव, चालना आणि मांगला बंदरांशी तुमचा संपर्क पूर्णपणे तुटला आहे. तेथून तुम्हाला मदत मिळण्याची कोणतीही शक्यता नाही. मुक्ती वाहिनी आणि बाकी लोक बदला घेण्यासाठी तयारच आहेत. तुम्ही स्वतःच्या सैनिकांचा जीव का धोक्यात टाकत आहात? तुम्हाला घरी जायचे नाही का? आपल्या मुलाबाळांसोबत राहायचे नाही का? त्यामुळे वेळ दवडू नका, शस्त्रं खाली टाका. आम्ही तुम्हाला एका सैनिकाप्रमाणे वागणूक देऊ, असे सॅम माणेकशॉ यांनी रेडिओ मेसेजमध्ये म्हटले होते. त्यामुळे पाकिस्तानी सैन्याचे मनोधैर्य खचले व लढण्याची क्षमता ढासळली व अवघ्या १४ दिवसात युद्ध संपले.

कमी रक्त सांडून युद्ध जिंकणारे युद्ध नेत्रुत्व

खरे म्हटले तर क्षरणागतीच्यावेळी पाकिस्तान सैन्याची युद्ध क्षमता शाबुत होती आणि त्यांना अजून अनेक दिवस युद्ध लढता आले असते व भारताला अजून अनेक सैनिकांचे रक्त सांडावे लागले असते. पण या मानसिक

युध्दामुळे पाकिस्तान मनात युध्द हरले आणी माणेकशाँ यांच्या या इशाऱ्यानंतर 16 डिसेंबरला पाकिस्तानी सैन्याने पांढरे निशाण फडकावले.कमीत कमी रक्त सांडुन युध्द जिंकणे यालाच कुशल युध्द नेत्रुत्व म्हणतात.

ढाका शहरात 94,000 सैनिकांनी आत्मसमर्पण केले होते. भारतीय लष्कराचे पूर्व विभागाचे लेफ्टनंट जनरल जगजीत सिंह अरोरा यांच्यासमोर लेफ्टनंट जनरल एएके नियाजी यांच्या नेतृत्वाखालील पाकिस्तानी सैनिकांनी शस्त्रे खाली ठेवली.

माणेकशा यांचे युध्द कौशल्य आणुि नेतृत्व

त्यांनी मुक्ती बाहिनी हा बंगाली सैनिकांचा एक कमांडो विभाग बनवला, ज्यामध्ये हजारो बंगाली सैनिकांना ट्रेनिंग देऊन पाकिस्तानी सैन्याच्या विरुध्द कारवाई करण्याकरता तयार करण्यात आले. मुक्ती बाहिनीने युध्दात चांगले काम केले.फिल्ड मार्शल माणेकशाँ हे स्वतंत्र भारताच्या इतिहासाचा मधले सर्वात यशस्वी असे सेनानी होते. युध्द रणनीतीची उत्तम जाण, कुठल्याही विषयाचा अभ्यास करण्याची क्षमता, राजकीय नेतृत्वाला निर्भीडपणे सल्ला देण्याची हिंमत, सैनिकी मुल्यावर निष्ठा, आपल्या सैनिकांना लढाई करता मनोबल वाढवण्याचे कौशल्य असे अनेक पैलू त्यांनी 1971 च्या युध्दामध्ये दाखवले. पाकिस्तानी सैन्याची शरणागती पत्करायला माणेकशाँ यांनी स्वतः जावे असे इंदिरा गांधी यांना वाटत होते, परंतु हा मान जनरल जगजीत सिंग अरोरा यांचा आहे म्हणून त्यांनी जाण्याचे नाकारले आणुि आपल्या मनाचा मोठेपणा दाखवला.

सेवानिवृत्तीनंतर

१९७२ मध्ये माणेकशाँ यांना पद्मविभूषण हा सन्मान व फिल्ड मार्शल हा रँक मिळाले. पण त्यांना फिल्ड मार्शल या पदाचा पगार निधनाच्या ८ महिने पहिले म्हणजे २३ वर्षांनंतर देण्यात आला. अर्थात त्यांनी या करता कधीही तक्रार केली नाही.या युद्धातील यशाचे ते एक सर्वात मोठे शिल्पकार होते.२७ जून २००८ रोजी वेलिंग्टन येथील सैनिकी रुग्णालयात माणेकशाँ यांचे निधन झाले.सँम यांच्या अत्यसंस्काराला कोणताही राजकीय नेता उपस्थित राहिला नाही किंवा राष्ट्रीय दुखवटाही जाहीर करण्यात आला नाही. ही राष्ट्रिय शोकांकिकाच म्हणावी लागेल.

पण तो देशाचा अपमान होता कारण माणेकशाँ हे सगळ्या भौतिक सुखाच्या पुष्कळ पुढे होते .सैनिकांच्या आणि देशवासियांच्या मनामध्ये त्यांचे स्थान अटळ आहे. निवृत्तीनंतर ते सैन्याच्या वेगवेगळ्या प्रशिक्षण केंद्रांना भेट देत राहिले आणि युद्ध नेतृत्व या विषयावरती त्यांचे ट्रेनिंग करत राहिले.1988 मध्ये स्टॉफ कॉलेजमध्ये वेलिंग्टन येथे प्रशिक्षण करत असताना मला माणेकशाँ यांचे युद्ध नेतृत्व या विषयावरिल विचार ऐकण्याची संधी मिळाली.त्यामुळे खुप शिकता आले. तो एक अविस्मरणीय असा अनुभव होता.

१९७१ मध्ये झालेल्या बांगलादेश युद्धात पाकिस्तानच्या लष्कराला १4 दिवसांत शरण आणतांना फिल्डमार्शल सँम माणेकशाँ नी निर्धार, खंबीर वृत्ती,या गुणांचा परिचय दिला.आजपर्यंत कोणत्याही भारतीय लष्करी अधिकाऱ्याला जितकी लोकप्रियता मिळाली नाही तितकी लोकप्रियता

माणकशा यांना मिळाली. अर्थात त्यांच्या युद्ध कौशल्य आणि नेतृत्व गुणांमुळेच. युद्धात जय-पराजयाची निश्चिती होते ती, सेनापतींनी आखलेल्या युद्धनीतीवर. शत्रूची तयारी जोखून त्या प्रमाणे युद्धनीती आखणारे माणकशा एक सेनापती होते.